

CUMHURİYET DÖNEMİ DEVLET BORÇLARI

Dr. Kurban ÜNLÜÖNEN (*)

G İ R İ Ő

Günümüzde devlet borçları ülke ekonomileri içinde önemli bir yer tutmaktadır. Devlet, vergi gelirleri ile finanse edemediği kamu giderlerini borçlanarak finanse etmek zorunda kalmaktadır. Ancak devlet nereye kadar borçlanabilir. Bu borçların GSMH içindeki payının giderek artması endişe verici durumlara yol açabilir. Bugünkü borçların gelecek nesillerin omuzları üzerine önemli ölçüde bir yük getirmesi muhakkaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerdeki borçlarının Cumhuriyet döneminde getirdiği ek mali yükümlülükler gibi.

Bu sebeplerle borçlanmanın önemi açık bir şekilde ortada iken, geleceğe ışık tutmak amacı ile Cumhuriyet Dönemi devlet borçlarını tarihi bir perspektif içinde incelemek faydalı olacaktır. Biz burada devlet borçlarını Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet Dönemi olmak üzere iki ana başlık altında incelemeye çalışacağız.

A- CUMHURİYET'TEN ÖNCE DEVLET BORÇLARI

1787 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı tekrar savaşmak zorunda kalması, zaten tahta geçtiğinde tamtakır(1) olan devlet hazinesinin daha da kötüleşmesi sonucunda ilk defa borçlanma teşebbüsü I. Abdülhamid zamanında yapılmış ancak borçlanma gerçekleşmemiştir. 1789 yılında tahta geçen III. Selim zamanında İspanya, Fas Sultanlığı, Cezayir ve Tunus'tan borçlanma isteğinde bulunulmuş, ancak bu istekler reddedilmiştir(2).

Avrupa'dan para almayı düşünen ve bu düşüncesini ilk önce yerine getiren Mustafa Reşit Paşa'dır. İstanbul Bankası'ndan çeşitli zamanlarda avanslar alan Mustafa Reşit

Paşa, bu avansları ödemek için 1850 yılında iki Fransız ve bir İngiliz bankasının heyetleri ile 55 milyon Franklık bir anlaşma imzalar ve Padişah'ın onayından evvel tahviller Paris borsasında satışa çıkarılır. Padişah anlaşmayı onaylamadığı için ilk istikraz muamelesi skandalla sonuçlanır. Anlaşmanın feshi için bu zaman zarfında satılan tahvil bedelinden başka iki milyon iki yüz bin Frank tazminat verilerek anlaşma fesh edilir(3).

İngiltere'nin Osmanlı Devleti nezdindeki elçisi Sir Stratford Canning, 22 Ağustos 1850'de Sultan Abdülmecid'e sunmuş olduğu raporda malî durumun düzeltilmesi ve yapılması düşünülen reformların gerçekleştirilebilmesi için Babı-ı Alî'nin batı ülkelerinden cazip ödeme şartlarında borçlanmasını teklif ediyordu. Abdülmecit bu teklifi Osmanlı'nın onur meselesi yapar ve reddeder. Sürmekte olan iktisadî bunalımın giderilmesi amacı ile Osmanlı Devlet yöneticilerinden Sadrazam ve Kandiyalı Mustafa Paşa'lar 12'şer bin İngiliz lirası, Fuat Efendi 5.000 İngiliz lirası ve Topçu Halil Paşa gümüş tabaklarını satarak Osmanlı'nın "Frenk hırsızları"na borçlanmaması için devlete bağışta bulunurlar(4).

Fakat malî durum gittikçe kötüleşmektedir. Sultan Abdülmecid'in bütün direnmelerine rağmen Rusya ile başlamış bulunan Kırım Savaşı'nın harcamalarını karşılamak amacı ile 24 Ağustos 1854 tarihinde Londra'da Palmer ve Ortakları ile, Paris'te Goldschmid ve Ortakları ile Hükümet arasında ilk dış istikraz anlaşması yapıldı. Anlaşma miktarı 5 milyon İngiliz lirası olmasına rağmen hükümet ihtiyarını kullanarak 3 milyon İngiliz lirası istikraz etti(5). Bu istikrazın ihraç fiyatı % 80, faizi % 6 idi. Bu borca karşılık o yıllarda senelik geliri 7 milyon frank tutarında olan Mısır Vergisi karşılık gösteriliyordu(6).

İlk borçlanmadaki çekingenlik geçtikten sonra Osmanlı'nın dışa borçlanması devam etmiştir. 1854 istikrazı devam etmekte olan Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılayamamıştır. Hükümet 27 Haziran 1855'de Fransa ve İngiltere Hükümetlerinin kefaleti ile Rothschild müessesesi ile 20 Ağustos 1855 tarihinde 5 milyon İngiliz lirası karşılığında % 4 faizli ikinci bir istikraz yaptı. Borca karşılık olarak Mısır vergisinden artan para ile Suriye ve İzmir gümrük gelirleri gösterildi(7). Bu borçlanma Osmanlı maliye

tarihinde en yüksek ihraç fiyatı ile yapılan tek istikrazdır. Tahviller % 102 5/8 fiyatla piyasaya çıkarılıyordu(8).

Borçlanmalar devam ederken 4 Şubat 1863'te Osmanlı Bankası'nın kurulması devlete yeni bir borçlanma kaynağı sağlamıştır. Kurulan bu bankaya devlet borçlarının idaresi ile ilgili bazı görevler verilmiş ve borç idaresi daha düzenli bir duruma getirilmiştir(9). Osmanlı Bankası'nın kurulmasından sonra da devletin dış borçlanması artarak devam etmiş ancak alınan borcun önemli bir kısmı ihraç bedeli olarak kesilmekte, buna komisyon vb. eklenince de alınan para kuşa dönmektedir. Ayrıca borcun önemli bir kısmı önceki borçların ödenmesi ve faize gitmekte olduğundan ele birşey geçmemektedir. Örneğin Abdülaziz döneminde alınan toplam 227 milyon borçtan ele ancak 77 milyon lira geçmiştir(10). Son borçlanmalarda fiilen alınan miktar tahvil değerinin % 53'ü oranında olmuştur(11).

Osmanlı borçlanmada başta gösterdiği direnişteki aşırılığını hesapsız ve ihtiyatsızca borçlanmaya dönüştürmüştür. Bir hesaba göre 1874-1875 yılı bütçesinde 25 milyon Osmanlı lirası gelir gösterilmişti. Ancak gerçek rakam 17 milyon lira idi. Devlet 17 milyonun 13 milyonunu dış borçlara ayırması gerekiyordu. Geri kalan 4 milyon lira ile ordu beslemek ve devleti yönetmek mümkün olmadığından hükümet borçların ödenmesini 1876'da durdurdu(12). Bundan bir yıl önce 1875 yılında da Osmanlı Devleti tek taraflı bir kararıyla borç ödemelerindeki imkansızlık sebebiyle faizleri yarıya indirmiştir(13).

Alacaklı devletler, ödenemeyen alacaklarının tahsili için 1878 yılında Berlin Kongre'sinde Osmanlı İmparatorluğu'nda kendilerine bağlı bir idarenin kurulmasını kararlaştırdılar(14).

Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz devirlerinden kalan borçlar, faiz ve mürekkep faizleriyle beraber 1881 yılında 252 milyon altına yükselmişti. Bu borcun büyük bir kısmı 93 Harbi savaş tazminatı idi. Osmanlı Devleti bu borcu uzun zamanda da olsa ödeyebilecek durumda değildi. Alacaklı devletlerin başında İngiltere, Fransa ve Rusya geliyordu(15).

1881 Eylül'ünde İstanbul'a gelen alacaklı ülkelerin temsilcileri ile Osmanlı Devleti arasında yapılmış bulunan

görüşmeler sonunda imzalandığı ayın adını taşıyan **Muharrem Kararnamesi** kabul edilmiştir(16). Bu anlaşma 20 Aralık 1881'de sarayın iradesinin onayını alarak aynı gün ilan edildi(17). **Düyunu Umumiye** idaresinin başlangıcı olan bu kararnameye göre, devletin tütün, damga pulu, tuz, ipek, balık, sigara tekelleri ve bazı imtiyazlı eyaletlerin maktu vergileri bu idareye bırakılıyordu. Bu suretle alacaklı ülkeler verdikleri borçları düzenli bir şekilde tahsil edebileceklerdi. Buna karşılık olarak 252 milyon borcun 146 milyonu siliniyor, sadece 106 milyon altın borcun ödenmesi kalıyordu(18). Meselenin bu şekilde halledilmesi zamanın padişahı II.Abdülhamid'in büyük başarılarından birisidir.

Düyunu Umumiye'nin görevi Osmanlı Devletinin borçlarına karşılık olarak göstermiş olduğu gelir kaynaklarını işletmek, sağlanan parayı alacaklılara dağıtmaktır. Düyunu Umumiye elindeki kaynaklar bakımından devlet içinde devlet niteliğindedir. Maliye Nezareti'nde 5500 memur çalışırken Düyunu Umumiye'de çalışanların sayısı 8000'i geçmektedir(19). Düyunu Umumiye idaresinin kurulması Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve iktisadi bağımsızlığına indirilmiş ağır bir darbedir.

Düyunu Umumiye'nin kurulmasından sonra da Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na kadar borçlanmaya devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında dış borçlar daha ziyade Almanya'dan temin edilmiştir. Bu tahviller Düyunu Umumiye'nin garantisini taşıdığından daha elverişli şartlarda ihraç edilmiştir.

İtibarın artmasından faydalanan devlet 1903 yılında büyük bir borç tahvili ameliyesine girişmiş, faiz oranında yapmış olduğu yükseltmeye karşılık borç ana malını % 50'yi aşan bir oranda indirmeyi başarmış ve vadeyi de iki misline çıkarmıştır(20).

Düyunu Umumiye savaş zamanında da faaliyetine devam etmiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşanlara ödemeler durdurulmuştur. 1920'de ödemeler yeniden başlamış, daha sonra İstiklâl Savaşı sebebiyle Düyunu Umumiye'nin Anadolu'dan gelir tahsil etme imkanı kalmadığından ödemelerde aksaklıklar meydana gelmiştir(21).

Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları Türkiye Cumhuriyeti'ne aynen intikal etmemiştir. Lozan'da barış

görüşmeleri başladığı vakit gerek Düyunu Umumiye İdaresinin faaliyeti gerek alacaklılara ödeme fiilen ortadan kalkmıştı. Anadolu Hükümeti Osmanlı Devleti'nin bıraktığı borçları bazı şartlarla tanıdığı halde, Düyunu Umumiye'yi tek taraflı olarak reddetmiştir.

Lozan andlaşması ile Osmanlı borçlarının İmparatorluktan ayrılmış ülkeler arasında bölüştürülmesi kabul edilmiş ve 1925'te bölüştürme yapılmıştır. Cumhuriyet Türkiyesi 129.6 milyon lira bakiye Osmanlı borçlarının % 65,2'si olan 84,6 milyon lirasını kabul etmiştir. Diğer borçların katılması ile toplam borç 107,5 milyon liraya yükselmiştir(22).

Borcun nasıl ödeneceği 1928'de Paris'te yapılan andlaşma ile tespit edilip 1929'da ödenmeye başlanılmıştır. Ancak 1929 yılında dünyada başgösteren iktisadi kriz sebebiyle ödemelerde büyük güçlükler ortaya çıkmıştır. Bu sebeble 1933 yılında Paris'te yeniden andlaşma yapılmıştır. Bu andlaşmada borcun 28,2 milyon lirası indirilmiş ve borç 78,3 milyon liraya düşürülmüştür. Ödeme şartları da hafifletilmiştir. Bundan sonraki borç ödemeleri düzenli bir şekilde yapılmış ve Hükümet 1944 yılında erken ödeme kararı alarak 10 yıl içerisinde borçlarını bitireceğini bildirmiştir(23).

Böylece yüz yıl devam eden Osmanlı borçları 25.5.1954 tarihinde sona ermiştir(24).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde dış borçların yanında II.Meşrutiyet döneminden önce kısa vadeli iç borçlanmalar da yapılmıştır. Bunun yanında 1909-1914 yılları arasında 3 milyonluk, % 4 faizli ve 5,5 milyonluk % 5 faizli tahviller çıkarılarak tamamı satılmıştır. Ayrıca ayrıcalıklı bazı şirketlerden % 4 - % 8 faizli kısa vadeli avanslar alınmıştır.

İlk kez 1918 yılında % 5 faizli ve 20 yıl vadeli uzun süreli iç borçlanmaya gidilmiştir. Bu tahvillerin 17.977.600 liralık kısmı satılmıştır(25).

Tablo: 1
 MUHARREM KARARNAMESİ'NDEN EVVEL
 OSMANLI BORÇLARI

Borç Tarihi	Borç Veren	Borç Miktarı(1.000)	Faiz	İhraç Fiyatı
1854	Palmer ve Ort.Gold Schmid ve Ort.	5 000 £	% 6	% 80
1855	Fransa ve İngiltere	5 000 £	% 4	% 102 5/8
1858	Deu.Palmer ve Ort.	5 000 £	% 6	% 76
1860	Mires	400 000 Fr.	% 6	% 53 3/4
1862	Osmanlı Bankası	200 000 Fr.	% 6	% 68
1863	Osmanlı Bankası	200 000 Fr.	% 6	% 68
1865	Osmanlı Bankası	150 000 Fr.	% 6	% 66
1865	General Credit and Fr.	40 000 £	% 5	% 50
1869	Comptair D'Escompte	555 555 Fr.	% 6	% 54
1870	Baron Hirsck	792 000 Fr.	% 3	% 32 1/8
1871	Credit General Ottoman	5 700 O.L.	% 6	% 73
1872	Credit General Ottoman	278 155 Fr.	% 9	% 98 1/2
1873	Credit General Ottoman	11 465 O.L.	% 5	% 55
1873	Credit General ve Credit Mobilier	694 444 Fr.	% 6	% 54
1874	Osmanlı Bankası	1 000 000 Fr.	% 5	% 43
1877	Osmanlı Bankası	5 000 £	% 5	% 52

Kaynak: DİE, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı, Ankara 1973, s.17.

Tablo: 2

MUHARREM KARARNAMESİ'NDEN SONRA
OSMANLI BORÇLARI

Borç Tarihi	Borç Veren	Borç Miktarı(1.000)	Faiz	İhraç Fiyatı
1886	Osmanlı Bankası	6 500 O.L.	% 5	-
1888	Doyçe Bank	30 000 D.M.	% 5	% 70
1890	Osmanlı Bankası	8 609 O.L.	% 4	% 75
1890	Osmanlı Bankası	4 999 O.L.	% 4	% 76
1891	Rothschild Biraderler	6 316 O.L.	% 4	-
1896	Osmanlı Bankası	3 272 O.L.	% 5	% 85
1902	Osmanlı Bankası	8 600 O.L.	% 4	% 80
1903	Doyçe Bank	2 376 O.L.	% 4	-
1903	Doyçe Bank	48 960 D.M.	% 4	% 81
1904	Osmanlı Bankası	2 750 O.L.	% 4	% 80
1905	Osmanlı Bankası	5 306 O.L.	% 4	% 80
1905	Doyçe Bank	2 640 O.L.	% 4	% 81
1908	Osmanlı Bankası	4 711 O.L.	% 4	% 85
1909	Osmanlı Bankası	7 000 O.L.	% 4	% 86
1910	İzmir Bandırma Demiryolu Ş.	1 712 O.L.	% 4	-
1911	Hideyde-Sana Demiryolu Ş.	1 000 O.L.	% 4	% 84
1911	Doyçe Bank	7 040 O.L.	% 4	% 84
1913	Anadolu Demiryolu Ş.	818 O.L.	% 5	-
1913	Armstrong Whitwasths and Co.	1 487 O.L.	% 5,5	-
1914	Osmanlı Bankası	500 000 O.L.	% 5	% 88

Kaynak: DİE, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı**, Ankara, 1973, s.18

B- CUMHURİYET DÖNEMİ DEVLET BORÇLARI

1- İÇ BORÇLAR

a- Planlı Dönem Öncesi İç Borçlar:

Şanssız bir Düyunu Umumiye tecrübesinin de etkisiyle Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerek dış gerekse iç borçlanılmaya gidilmemiştir. Ancak alt yapı yatırımları için gerekli finansman kaynaklarının temini amacıyla ilk defa 14 Kasım 1933 tarih ve 2094 sayılı kanunla Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu yapımı için 20 yıl vadeli, % 7 faizli 12 milyon ₺ tutarında Ergani istikrazı ve 28 Mayıs 1934 tarih, 2463 sayılı ve 15 Aralık 1934 tarih, 2614 sayılı kanunların verdiği yetkiye dayanılarak 1934 yılında da Sivas-Erzurum demiryolu için aynı şartlarda 30 milyon ₺ tutarında istikraz yapılmıştır. 1938 yılında ise 1918 yılı istikrazlarının tahkimi için 8,2 milyon ₺ tutarında ikramiyeli istikraz yapılmıştır(26). Bu borçlardan ilk ikisi borçlanma maksatlarına uygun olarak kullanıldığı halde, 1938 yılındaki borçlanma İkinci Dünya Savaşı sebebiyle, savaş masraflarının finansmanında kullanılmıştır(27).

İkinci Dünya Savaşı sırasında 1941 yılında Diyarbakır ve Elazığ istasyonlarından İran-İrak hududuna kadar yapılacak demiryolu inşasına harcanmak üzere 4057 ve 4625 sayılı kanunlara dayanılarak % 7 faizli 85 milyon ₺ tutarında 25 yıl vadeli demiryolu istikrazı yapılmıştır(28).

1942 yılında 4275 sayılı kanunun verdiği yetkiye dayanılarak savaş giderlerini karşılamak üzere 150 milyon ₺ tutarında Milli Savunma istikrazı yapılmıştır(29).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra borçlanmalar devamlı bir seyir takip etmiş ve hemen her yıl istikraza başvurulmuş, ilk defa bu dönemde bütçe açıklarının karşılanması için tahvil çıkarılmıştır(30). 1946 yılında 4938 sayılı kanuna dayanılarak ekonominin kalkınma giderlerini karşılamak için % 6 faizli, 20 yıl vadeli ve 150 milyon ₺ tutarında kalkınma istikrazı yapılmıştır. Bu istikraz, kanunun tespit ettiği amaç dışında 1946 ve 1947 yılı bütçe açıklarının kapatılmasına tahsis edilmiştir(31). 1947 yılında % 6 faizli 1941 yılında çıkarılmış bulunan hazine bonolarının

konsolidasyonu için 20 yıl vadeli 250 milyon ₺. tutarında hazine tahvili çıkarılmıştır. Aynı yıl çiftçiyi topraklandırma faaliyetini finanse etmek maksadıyla 20 yıl vadeli, % 4 ve 5 faizli Toprak Tahvilleri ihraç edilmiştir. 1948 yılında 5185 sayılı kanunla 125 milyon ₺. tutarında, % 6 faizli istikraz ile 1949 yılında 5382 sayılı kanunla 120 milyon ₺. tutarında, % 4,5-6 faizli istikrazlar yapılmış ve bu istikrazlar bütçe açıklarının finansmanında kullanılmıştır(32). 1951 yılında 5864 sayılı kanunla % 5 faizli 20 yıl vadeli 60 milyon ₺. tutarındaki istikraz, 1953 yılında 6218 sayılı kanunla % 5 faizli 20 yıl süreli 125 milyon ₺. tutarındaki istikraz, 1955 yılında 6583 sayılı kanunla % 5 faizli 20 yıl vadeli 58 milyon ₺. tutarındaki istikraz, 6764 sayılı kanunla yapılan 50 milyon ₺. tutarındaki istikraz ve 6804 sayılı kanunla yapılan 300 milyon ₺. tutarındaki istikrazlar hep bütçe açıklarının kapatılmasına yönelik olmuştur(33).

Bu yıllardaki iç borçlanmalarda önemli bir gelişme de iktisadi devlet teşekküllerinin hazine kefaletini haiz bono çıkartmalarıdır(34).

Bu borçların yanında dalgalı borçlanmalar da devam etmiştir. Dalgalı borçlar ile konsolide borçların 1933-1960 yılları arasındaki gelişmesi tablo 3'te görülmektedir. 1933 yılında 185,6 milyon ₺. olan iç borç toplamı 1940 yılında 545,9 milyon ₺.'na, 1950 yılında 1 767,4 milyon ₺.'na ve 1960 yılında da 4 881,2 milyon ₺.'na ulaşmıştır. Tabloda görüldüğü gibi iç borçlar devamlı bir şekilde artmıştır. İç borçlar 1960 yılında 1933 yılına göre %2529 oranında artmıştır.

b- Planlı Dönemde İç Borçlar

Planlı dönemde iç ve dış finansman açıklarının karşılanması konusu en önemli meselelerin başında gelmiştir. Vergi gelirlerinin yetersiz kalması, buna karşılık istenilen kalkınma hızının sağlanması için kamu harcamalarının hızla arttırılması gereği karşısında önemli ölçüde iç finansman açığı meydana gelmiştir. Bu açık, iç borçlanma yoluyla karşılanmaya çalışılmıştır(35). 1963 yılında başlayan planlı dönemde iç borçlanma tamamen devlet bütçesindeki açıkların kapatılması amacıyla kullanılmıştır(36).

Bu dönemde gerek genel ve katma bütçeli kurumların

Tablo: 3
 1933-1960 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'NİN İÇ BORÇLARI
 (Konsolide ve dalgalı borçlar toplamı)
 (Milyon ₺.)

<u>Yıllar</u>	<u>Borç Tutarı</u>	<u>Yıllar</u>	<u>Borç Tutarı</u>
1933	185,6	1947	1 236,5
1934	182,3	1948	1 472,5
1935	206,4	1949	1 409,5
1936	222,8	1950	1 767,4
1937	260,9	1951	1 992,2
1938	308,2	1952	2 054,3
1939	389,1	1953	2 291,8
1940	545,9	1954	2 436,3
1941	702,2	1955	2 513
1942	935,8	1956	3 392,5
1943	1 078,1	1957	3 876,9
1944	1 304,2	1958	4 284,7
1945	1 314,8	1959	4 688,2
1946	1 345,5	1960	4 881,2

Kaynak: Arsan, H.Üren: **Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları**, Ankara 1961, s.78, Tablo IV.

gerekse KİT'lerin kaynak ihtiyaçları kısa vadeli dalgalı borçlar ve bir yıldan uzun vadeli konsolide borçlar yolu ile karşılanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde uzun vadeli borçlar tercih edilmesine rağmen kısa vadeli borçlar daha hızlı bir şekilde artmıştır. Ancak kısa vadeli borçlar vadesinde ödenemediği için borçlar birikmiştir. Kısa vadeli olan bu borçların (dalgalı borçlar) olumsuz etkisini önlemek amacıyla 1960 yılında çıkarılan 154 sayılı kanunla borçların büyük bir kısmı uzun vadeli borçlara dönüştürülmüştür. Bu uygulama bir süre devam etmiş ancak daha sonraları KİT'lerin açıklarını finanse etmek için kaynağı emisyonla dayalı Merkez Bankası kredileri doğmuş ve dalgalı borçların iç borçlar içindeki payı hızla yükselmiştir(37).

1961 yılında çıkarılan 223 sayılı kanunla tipik bir cebri borçlanma yapılmıştır. Gelir ve kurumlar vergisi yükümlülerinin vergiye esas gelirlerinden, veraset ve intikal vergisi matrahından ve gayrimenkul satış bedellerinden % 3 oranında kesilen bu gelir ile ulaştırma, sanayi ve tarım sektörünün yatırımlarının gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Ancak bu tasarruflar 1972 yılında mali denge vergisine dönüştürülmüştür(38).

Planlı dönemde KİT açıklarının kapatılmasına yarayan hazine kefaletini haiz bonolar ile bunun dışında kalan kamu kesiminin diğer finansman açıklarını karşılayan ve genel bütçeden ödenecek olan iç borçların gelişimi tablo 4'te görülmektedir. Genel bütçeden ödenecek olan iç borçlar 1965 yılında 10 169 milyon ₺. iken, 1970 yılında 17 433 milyona, 1975 yılında 48 013 milyona, 1980 yılında 245 845 milyona, 1985 yılında 6 183 000 milyona ve 1988 yılında ise 18 868 milyar ₺.'na ulaşmıştır. Görüldüğü gibi, bu kalemdeki iç borçlar devamlı bir artış göstermektedir. 1965 yılına göre genel bütçeden ödenecek iç borçlanmalar % 185 444 oranında artmıştır.

Yine planlı dönemde hazine kefaletini haiz bonolar 1965 yılında 2 429 milyon ₺. değerinde iken, 1970 yılında 7 527 milyona, 1975 yılında 18 490 milyona, 1980 yılında 284 305 milyona, 1985 yılında 267 206 milyona ve 1988 yılında ise 1 156 milyar ₺.'na ulaşmıştır(Tablo: 4). 1988 yılında hazine kefaletini haiz bonolar 1965 yılına göre % 47 491 oranında artmıştır.

Tablo: 4

1965-1988 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'NİN İÇ BORÇLARI
(Milyon İL.)

Yıllar	Genel Bütçeden Ödenecek Borçlar	Artış %	Hazine Kefaletleri	Artış %	Toplam	Artış %
1965	10 169	-	2 429	-	12 598	-
1966	13 106	28,8	2 803	15,3	15 909	26,2
1967	14 597	11,3	3 663	30,6	18 260	14,7
1968	15 431	5,7	6 621	80,7	22 052	20,7
1969	16 378	6,1	6 272	-5,2	22 650	2,7
1970	17 433	6,4	7 527	20,0	24 960	10,1
1971	20 957	20,2	8 625	14,5	29 582	18,5
1972	23 857	13,8	9 237	7,0	33 094	11,8
1973	26 733	12,0	11 783	27,5	38 516	16,3
1974	28 107	5,1	14 888	26,3	42 995	11,6
1975	48 013	70,8	18 490	24,1	66 503	54,6
1976	70 639	47,1	26 352	42,5	96 991	45,8
1977	88 259	24,9	110 808	320,4	199 067	105,2
1978	118 455	34,2	165 380	49,2	283 835	42,5
1979	193 451	63,3	224 377	35,6	417 828	47,2
1980	245 845	27,0	284 305	26,7	530 150	26,8
1981	669 000	172,1	341 400	20,0	1 010 400	90,5
1982	922 000	37,8	359 823	5,3	1 281 823	26,8
1983	2 838 000	207,8	363 172	0,9	3 201 172	149,7
1984	4 111 000	44,8	111 854	-69,2	4 222 854	31,9
1985	6 183 000	50,4	267 206	138,8	6 450 206	52,7
1986	9 468 000	53,1	403 000	50,8	9 871 000	53,0
1987	15 816 000	67,0	673 000	66,9	16 489 000	67,0
1988	18 868 000	19,2	1 156 000	71,7	20 024 000	21,4

Kaynak: 1965-1967 yılları: Uluatam, **a.g.e.**, Tablo 21; 1968-1988 yılları: T.C. Merkez Bankası **Yıllık Raporları**.

Toplam iç borçlar da 1987 yılında 1965 yılına göre % 158 845 oranında artarak 12 598 000 ₺'nden 20 trilyon 024 milyar ₺'na ulaşmıştır(Tablo: 4).

Tabloda görülen miktarlar sadece borçların ana parasını göstermektedir. Bu borçların faizlerinin de önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Örneğin 31.8.1986 tarihindeki hazineden ödenecek borcun ana parası 4 trilyon 380 milyar 944 milyon ₺. iken, faizi 1 trilyon 451 milyar 094 milyon ₺'dir(39).

2- DIŞ BORÇLAR

a- Planlı Dönem Öncesi Dış Borçlar:

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan oldukça yüklü bir borç devralmasının da etkisiyle Cumhuriyet'in ilk yıllarında iç borçlanma yapılmadığı gibi dış borçlanma da yapılmamıştır. Ancak yine Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi iç borçlanmadan evvel dış borçlanma başlamıştır. İç borçlanma ilk defa 1933 yılında yapılırken dış borçlanmaya yabancıların elinde bulunan demiryollarının millileştirilmesi amacı ile 1928 yılında başvurulmuştur. Daha sonra 14.6.1930 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nden 10 milyon dolar "iktisadi cihazlanma" maksadı ile borç alınmıştır(40). 1934 yılına kadar uzun vadeli başka borç alınmazken, 1933 yılında kısa vadeli oldukça fazla dış borç bulunmaktadır.

1934 yılında Sovyetler Birliği'nden alınan 8 milyonluk kredi kalkınma planında öngörülen fabrikaların yapımında kullanılmıştır. 1938 yılında ise İngiltere'den 10 milyonu dış ödemeler için ve 6 milyonu da askeri malzeme alımında kullanılmak için 16 milyon İngiliz lirası kredi alınmıştır. Bu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Osmanlı Düyunu Umumiye'sinden kalan borçların tasfiyesinde büyük bir titizlik göstermiştir. 1933 yılında imzalanan Paris anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarının ödenmesi belli bir plâna bağlanmıştır. 1933 yılında Osmanlı'nın borç bakiyesi 79 milyon civarında iken 1939 yılında bu miktar 31 milyona düşmüş ve 1943 yılında Hükümet borcu erken ödeyeceğini bildirerek 25.5.1944 yılında bu kararını yürürlüğe koymuş ve bu borçlar 1954 yılında tamamen bitmiştir(41).

İkinci Dünya Savaşı sıralarında da Türkiye tarafsız politikası sayesinde, Almanya, Fransa ve İngiltere'den borç alabilmiştir. 1939 yılında silahlanma ve kliring borçlarının tasfiyesi için 37 milyon Sterlin İngiltere'den ve 264 milyon Frank da Fransa'dan borç almıştır(42).

Savaş sonrasında dış borçlar 356 milyon lirayı bulmuştur(43). Ancak uzun vadeli borçlar artarken kısa vadeli borçlar 58 milyondan 1 milyonun altına düşmüştür(44). 1946 yılında askeri malzeme alımı için A.B.Devletleri'nden 10 milyon Dolar borç alınmış bunu Truman doktrini ve Marshall Planı yardımlarının uygulaması sonucu sağlanan fonlar takip etmiştir. Ayrıca bu yıllarda uluslararası kuruluşlardan da krediler sağlanmıştır. İlk olarak 1947 yılında IMF'den 5 milyon Dolarlık kredi alınmıştır(45).

7 Eylül 1946 tarihinde yapılmış bulunan önemli bir kur değişikliği sonucu İ. A.B.D. Doları karşısında % 119 değer kaybetmiştir(46). Bu devalüasyon sonucunda yabancı para ile ödenen dış borçların Türk parası ile değerini otomatik olarak yükseltmiştir(47). 1945 yılında 356 milyon İ. olan borç tutarı 1950 yılında 775 milyon İ. na yükselmiştir(48). Yine 1949 yılında İngiliz lirasındaki düşme sebebiyle 1946 operasyonunun aksine dış borçlarımızda 203,6 milyonluk bir düşme olmuştur(49).

1950 yılından sonra memleketteki siyasal değişiklik sonucunda yeni bir dönem başlamıştır. Ülkenin hızla dış açılması sonucu ülkenin dış ticaret dengesi bozulmuş ve önemli ölçüde dış borçlanma ihtiyacı hasıl olmuştur(50). Bu yıllarda dış borçlar çok hızlı bir şekilde artmış borç ödemeleri düzenli yapılamaz olmuştur. Borçlar da çeşitlilik kazanmıştır.

İthalatçıların Merkez Bankasına İ. olarak yatırmış oldukları borçları, döviz yetersizliği sebebiyle transfer edilememiş ve özel sektörün dış ödemeleri gecikerek birikmiştir. Bu borçlarla (ariye borçlar) normal devlet borçlarında tıkanmalar sonucunda bu durum uluslararası düzeyde tescil edilmiştir. OECD, IMF ve ABD ile yapılan görüşmeler sonunda 4.8.1958 tarihli istikrar tedbirleri kabul edilmiş ve % 320'ye varan bir devalüasyon yapılmıştır. Bu devalüasyon borç miktarımızı yeniden arttırmıştır. Bu devalüasyonu desteklemek için OECD ülkeleri 75 milyon, Batı

Almanya 147 milyon marklık kredi vermişlerdir(51). 1958 yılında ilan edilen **moratoryum**la ödemelerin yeni bir plana bağlanması kabul edilmiş ve 1959 Paris Andlaşması ile 1971 yılına kadar borçların tasfiyesi konusunda mutabakat sağlanmıştır(52).

1950 yılında 775 milyon İ. olan dış borçlar % 701 oranında artarak 1960 yılında 6 milyar 210 milyona yükselmiştir.

b- Planlı Dönemde Dış Borçlar

Planlı dönemin başlangıcında 1977 yılı sonunda dış borç ihtiyacının ortadan kalkması ve ekonominin kendi kendine yeterli olması amaçlanmaktaydı. Ancak bu amaca ulaşılamadığı gibi dış borçlar daha da hızlı bir şekilde artmaya başlamış, vadesi gelmiş bulunan borçların ve faizlerinin ödenmesinde yeni borç kapılarını açmıştır.

Bu dönemde dış kredi temini işi disipline edilmeye çalışılmış ve çeşitli gelişmiş batı ülkelerinin katıldığı **Türkiye Konsorsiyum**'u kurulmuştur. Konsorsiyum tarafından sağlanan krediler devletler ya da uluslararası kuruluşlar tarafından verilmekte olup, program kredisi, proje kredisi, borç tecili ve röfinansman şeklinde olmaktadır(53). Konsorsiyum; Türkiye'nin ödemeler bilançosu açıklarından doğan dış ticaret zorluklarını hafifletmek ve kalkınması için gerekli olan dış finansmanı temin etmek gayesini taşımaktadır. Konsorsiyum; OECD ülkelerinden A.B.D., Almanya, İngiltere, Belçika, Kanada, Fransa, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Avusturya, Danimarka, Norveç, İsveç, İsviçre ile Uluslararası İmar ve Kalkınma bankasından ibarettir. AET, IMF ve Avrupa Yatırım Bankası da gözlemci üyelerdir(54).

1970 li yıllarda petrol fiyatlarının da hızla yükselmesi sonucunda kısa süreli borçlanmalar ön plana geçmeye başlamıştır. Bu problem dövize çevrilebilir mevduat (DÇM) ile çözümlenmeye çalışılmış ve kısa vadede de rahatlatma sağlanmıştır. Ancak sonraki yıllarda DÇM ekonomi için çok önemli bir yük haline gelmiştir.

1970 yıllarından sonra dış borçlar artarak devam etmiş, IMF ile ilişkiler ön plana geçmiştir. IMF de borcu ancak çeşitli tedbirlerin alınması şartlarıyla vermiştir.

Tablo: 5

1965-1988 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'NİN DIŞ BORÇLARI

Yıllar	Dövizle Ödenecek Dış Borçlar (Milyon Dolar)	Artış %	Türk Lirası İle Dış Borçlar (Milyon ₺.)	Artış %
1965	1 081	-	3 175	-
1968	1 529	41,4	3 184	0,2
1969	1 705	11,5	3 119	-2,0
1970	1 929	13,1	4 173	33,7
1971	2 210	14,5	3 846	-7,8
1972	2 300	4,0	3 740	-2,7
1973	2 654	15,3	3 638	-2,7
1974	2 901	9,3	3 427	-5,7
1975	3 012	3,8	3 412	-0,4
1976	3 822	26,8	3 417	0,1
1977	4 410	15,3	3 545	3,7
1978	6 126	38,9	3 973	12,0
1979	9 251	51,0	4 735	19,1
1980	11 373	22,9	9 563	101,9
1981	12 525	10,1	12 300	28,6
1982	13 888	10,8	14 846	20,6
1983	18 385	32,3	19 077	28,4
1984	21 258	15,6	24 969	30,8
1985	25 349	19,2	26 115	4,5
1986	31 228	23,1	26 096	-0,1
1987	38 304	22,6	37 103	42,1
1988	37 694	-1,5	-	-

Kaynak: 1965 yılı: Yasa ve diğerleri, a.g.e., s.629, Tablo 49: 1968-1976 yılları: I.C.Merkez Bankası Yıllık Raporları: 1977-1988 yılları: DİE Türkiye İstatistik Yıllıkları.

24 Ocak 1980 tarihinde alınan istikrar tedbirleri sonuçlarını vermeye başlayınca belli bir süre için borç ödemelerinde rahatlama olmuştur.

Planlı dönemde Türkiye'nin dış borçlarını iki ana başlık altında izlersek, dövizle ve ₺. olarak ödenecek olan dış borçların gelişimi tablo: 5'te görülmektedir.

Dövizle ödenecek borçlar 1965 yılında 1 081 milyon Dolar iken, 1970 yılında 1 929 milyon Dolara, 1975 yılında 3 012 milyon Dolara, 1980 yılında 11 373 milyon Dolara ve 1988 yılında da 37 694 milyon Dolara ulaşmıştır. 1988 yılında dövizle ödenecek dış borç miktarı 1965 yılına göre % 3386 oranında artmıştır.

Türk Lirası olarak ödenecek olan dış borçlar da 1965 yılında 3 175 milyon ₺. iken, 1970 yılında 4 173 milyon ₺.na, 1975 yılında 3 412 milyon ₺.na, 1980 yılında 9 563 milyon ₺.na ve 1987 yılında da 37 103 milyon ₺.na ulaşmıştır. 1987 yılında ₺. olarak ödenecek dış borçlarımız 1965 yılına göre % 1068 oranında artmıştır. Yani dövizle ödenecek olan dış borçlarımızdaki artış daha hızlı bir seyir takip etmektedir.

Ülkelerin borç yüklerinin ağırlığı genellikle dış borçların GSMH'ya oranı ile ölçülmektedir. Tablo: 6 dan da görüleceği üzere ülkemizde 1984-1988 yılları arasındaki borçların GSMH'ya oranı 1984 yılında % 42,7, 1985 yılında % 47,9, 1986 yılında % 54,0, 1987 yılında % 56,2 ve 1988 yılında ise % 53,4 olarak gerçekleşmiştir. Bu yüksek oran, Türkiye'yi büyük borçlu ülkeler arasına sokmaktadır. 1988 yılında Dış Borç/GSMH oranındaki azalmaya karşılık Türkiye'nin borçlülük durumunda fazla bir iyileşme olduğu söylenemez.

Tablo: 6

DIŞ BORÇLARIN GSMH'YA ORANI (%)

<u>Yıllar</u>	<u>Borç/GSMH</u>
1984	42,7
1985	47,9
1986	54,0
1987	56,2
1988	53,4

Yıllık fiili borç ödemelerinin ekonomiye getirdiği yükü görebilmek için ise borç anapara ve faiz ödemelerinin GSMH'ya oranını bakmak gerekir.

Tablo: 7
TÜRKİYE'NİN YILLAR İTİBARI İLE
BORÇ ÖDEMELERİ

				(Milyon Dolar)
<u>Yıllar</u>	<u>Anapara</u>	<u>Faiz</u>	<u>Toplam</u>	<u>Borç Ödemesi/GSMH</u>
1984	1.105	1.586	2.693	5,4
1985	1.858	1.753	3.611	8,8
1986	2.145	2.134	4.279	7,4
1987	2.657	2.507	5.164	7,6
1988 (*)	3.927	2.799	6.726	9,5

(*) IMF hariç.

Tablo: 7 den de görüldüğü gibi borç ödemeleri gittikçe ağırlaşmaktadır. 1988 yılında toplam dış borç yükünün azalmasının maliyeti ise oldukça yüksek olmuştur. GSMH'nın % 9,5 i dış borç anapara ve faiz ödemelerine gitmiştir.

Bu ödemeler karşısında Türkiye gerçekten net dış borç ödeme gücüne sahip olabilmiş midir? Böyle bir soruya 1988 yılı için olumlu cevap verebilmek mümkündür. Çünkü 1988 yılı ödemeler dengesi cari işlem dengesi 1.503 milyon Dolar fazla vermiştir. Gelecek yıllarda da cari işlemler dengesinin fazla vermesi gerçekleşebilirse Türkiye'nin borç yükü azalacaktır.

Türkiye'nin borç artışını önleyebilmesi için; yurt içi tasarrufların arttırması, üretimde verimliliğin yükseltilmesi, cari işlemler dengesini lehine çevirebilecek iyileştirmeler yaparak döviz girişlerini artırabilmesi, borçlanma talebini kontrol altına alarak borçlanma politikalarını gözden geçirmesi ve borçlanma yöntemini düzenlemesi gerekmektedir. Aksi takdirde borçlanma ülke için oldukça yüksek maliyetler ve bağımlılıklar getirebilecektir.

NOTLAR

- (*) Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Maliye ve Ekonomi Bölümü Ekonomi Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi
- (1) Sayâr, Nihat S: **Türkiye İmparatorluk Dönemi Malî Olayları**, İkinci Baskı, İstanbul 1978, s.152.
- (2) Cem, İsmail: **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 9.basım, İstanbul 1986, s.224.
- (3) Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Dayımleri ve Terimleri Sözlüğü I**, Üçüncü Basılış, İstanbul 1983, s.488.
- (4) DİE, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara 1973, s.16.
- (5) Yenisey, İ.Hakkı: **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul 1964, s.19-20.
- (6) Pakalın, **a.g.e.**, s.488.
- (7) Yenisey, **a.g.e.**, s.22-28., Sayar, **a.g.e.**, s.193.
- (8) Yenisey, **a.g.e.**, s.28., Pakalın, **a.g.e.**, s.488.
- (9) **Genel Ekonomi Ansiklopedisi 2**, İstanbul 1988, s.713.
- (10) Cem, **a.g.e.**, s.234-235.
- (11) Erginay, Akif: **Kamı Maliyesi**, 12.Baskı, Ankara 1987, s.235.
- (12) Blaisdell, Donald C. (Çev.Ali İhsan Dalgıç): **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Denetimi "Diyurumuniye"**, İstanbul 1979, s.IV.
- (13) Cem, **a.g.e.**, s.235.
- (14) Erginay, **a.g.e.**, s.235.
- (15) Öztuna, T.Yılmaz: **Türkiye Tarihi 12**, İstanbul 1967, s.136.
- (16) **Genel Ekonomi Ansiklopedisi 1**, İstanbul 1988, s.242.
- (17) Blaisdell, **a.g.e.**, s.87.
- (18) Öztuna, **a.g.e.**, s.137.
- (19) Cem, **a.g.e.**, s.236.
- (20) **Genel Ekonomi Ansiklopedisi 2**, s.713.

- (21) **Genel Ekonomi Ansiklopedisi 2**, s.714.
- (22) **Genel Ekonomi Ansiklopedisi 2**, s.714.
- (23) **Genel Ekonomi Ansiklopedisi 2**, s.714.
- (24) Yenisey, **a.g.e.**, s.238.
- (25) Duru, Cihan - Turan, Kemal - Öngeoğlu, Abdurrahman: **Atatürk Dönemi Maliye Politikası**, Ankara 1982, s.94-95.
- (26) Yaşa, Menduh ve diğerleri: **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, İstanbul 1980, s.605.
- (27) Yaşa, Menduh: **Devlet Borçları**, İkinci Baskı, İstanbul 1971, s.53.
- (28) Arsan, H.Üren: **Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları**, Ankara 1961, s.22.
- (29) Arsan, **a.g.e.**, s.23.
- (30) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.611.
- (31) Arsan, **a.g.e.**, s.24.
- (32) Arsan, **a.g.e.**, s.28.
- (33) Arsan, **a.g.e.** s.28-29-30.
- (34) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.615.
- (35) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.625.
- (36) Uluatam, Özhan: **Enflasyon ve Devlet Gelirleri 1963-1978**, Ankara 1981, s.116.
- (37) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.625-626.
- (38) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.626.
- (39) T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, **1987 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi**, Ankara Ekim 1986, s.96-99.
- (40) Yaşa, **a.g.e.**, s.70.
- (41) Yaşa, **a.g.e.**, s.70-71.
- (42) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.608.
- (43) Yaşa, **a.g.e.**, s.72.
- (44) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.608-609.
- (45) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.611.

- (46) Türkiye Dış Ticaret Derneği, **Dış Ticaretle Durum** Mart/Nisan 1988, İstanbul 1988, s.3.
- (47) Yaşa, **a.g.e.** s.73.
- (48) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.** s.611.
- (49) Yaşa, **a.g.e.**, s.73.
- (50) Erginay, **a.g.e.**, s.236.
- (51) Dirimtekin, Halil: **Türkiye Ekonomisi**, Ankara 1986.
- (52) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.615-616.
- (53) Yaşa ve diğerleri, **a.g.e.**, s.629.
- (54) Pirimoğlu, Abdülbaki: **Türkiye'nin Dış Borçları İle İlgili Bir Tahlil Denemesi (1963-1980)**, Erzurum 1982, s.65.

K A Y N A K L A R

- Arsan, H.Üren. **Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları**, Ankara: AÜSBF Maliye Enstitüsü Yayın No: 17, 1961.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara: DİE Matbaası, 1973.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye İstatistik Yıllıkları**, 1985-1988.
- Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, **Ekonomik Göstergeler**, 1984, 1985, 1986, 1987.
- Blaisdell, Donald C. (Çev. Ali İhsan Dalgıç), **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi "Diyunuumumiye"**, İstanbul: Doğu-Batı yayınları, 1979.
- Cem, İsmail. **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 9. basım, İstanbul: Cem yayınevi, 1986.
- Dirimtekin, Halil. **Türkiye Ekonomisi**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1986.
- Duru, Cihan, - Turan, Kemal - Öngeoğlu, Abdurrahman, **Atatürk Dönemi Maliye Politikası**, Ankara: 1982.
- Erginay, Akif. **Kamu Maliyesi**, 12. baskı, Ankara: 1987.
- Genel Ekonomi Ansiklopedisi 1**, İstanbul: Milliyet Tesisleri, Mart 1988.
- Genel Ekonomi Ansiklopedisi 2**, İstanbul: Milliyet Tesisleri, Nisan 1988.
- Öztuna, T. Yılmaz. **Türkiye Tarihi 12**, İstanbul: Hayat Kitapları, 1967.
- Pakalın, Mehmet Zeki. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, Üçüncü basılış, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

- Pirimoğlu, Abdalbaki. **Türkiye'nin Dış Borçları ile İlgili Bir Tahlil Denemesi (1963-1980)**, Erzurum: Atatürk Üni. İşl. Fak. Yay. No: 77, 1982.
- Sayar, Nihad S. **Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları**, ikinci baskı, İstanbul: 1978.
- T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, **1987 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi**, Ankara: Ekim 1986.
- T.C. Merkez Bankası **Yıllık Raporları**, 1971 - 1988.
- Türkiye Dış Ticaret Derneği, **Dış Ticaretti Durum**, Mart/Nisan 1988, İstanbul: 1988.
- Uluatam, Özhan. **Enflasyon ve Devlet Gelirleri 1963 - 1978**, Ankara: AÜSBF Yayın No: 462, 1981.
- Yaşa, Menduh. **Devlet Borçları**, ikinci baskı, İstanbul: 1971.
- Yaşa, Menduh ve diğerleri. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980.
- Yenisey, İ.Hakkı. **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul: İ.Ü.İ.F. Maliye Enstitüsü Yayını, 1964.